

Ten geleide: Poep, cultuur en welbevinden

Sjaak van der Geest & Els van Dongen

Dat poep er wel degelijk toe doet, maakt de groeiende belangstelling voor het onderwerp vanuit het oogpunt van de antropologie, sociologie, geschiedenis en gezondheidswetenschappen duidelijk. Ndonko's proefschrift (1993) is een uitstekend voorbeeld van de ideeën en praktijken rond poep, in dit geval in Cameroun. Lea's MSc thesis (1993) evenzeer. Beide zijn antropologische studies naar de 'cultuur van het poepen'. Ook binnen de gezondheidswetenschappen en de zorg groeit de belangstelling voor het fecaal domein. In het proefschrift van Ligthart (1988) vindt men historisch, psychologisch en medisch materiaal over endocresis, een moeilijk vertaalbaar begrip, dat misschien 'broekpoepen' het dichtst benadert. Van der Bruggen (1991) beschrijft hoe poep voor patiënten een 'beklemmende zaak' wordt. Poep 'matters' in een cultuur; er wordt mee 'gewerkt'. Of tegen gewerkt.

In dit themanummer over de sociale en culturele betekenissen van menselijke ontlasting dwalen drie belangrijke auteurs rond die opduiken in de diverse bijdragen. Het zijn Mary Douglas, Norbert Elias en Ian Miller.

Douglas is zonder twijfel de meest geciteerde auteur in dit nummer. Haar visie op 'vuil', zoals ze die in 1966 in haar *Purity and Danger* uiteenzette, is voor velen een bron van inspiratie geweest bij hun onderzoek naar de betekenis van vuil in de menselijke cultuur. Sommigen hebben zich door die visie, "dirt is matter out of place", laten leiden, anderen hebben zich er tegen afgezet. Het begrip is van vele kanten bediscussieerd en bekritiseerd. Maar het heeft bewezen nog steeds een grote analytische kracht te bezitten voor een aantal auteurs in dit nummer.

'Absoluut vuil' bestaat niet, betoogde Douglas in haar boek. Vuil bestaat 'in the eye of the beholder'. Vuil is wanorde ("Dirt offends against order"), maar *wat* orde en *wan*orde is, verschilt per cultuur, per sociale situatie, zelfs van persoon tot persoon.

Douglas' relativering van vuil wordt op de proef gesteld als we over menselijke fecaliën komen te spreken. Is poep niet in alle omstandigheden, en in de ogen van iedereen, vuil? Bestaat er een cultuur, een situatie, waarin men geen afkeer heeft van poep? "Is poep niet gewoon vies van zichzelf", schreef een van ons eerder (Van der Geest 1991: 140), "waar het zich ook bevindt: in een luier, in een wc-pot, in het riool, of op een boterham?"

Er is toen op gewezen dat deze voorbeelden reeds suggereren dat er sprake is van gradaties van vies-zijn. Poep in het riool is in orde, daar hoort poep thuis. In de wc-pot is poep ook geen probleem, zolang wij het tenminste hebben over onze eigen ontlas-

ting. Dezelfde persoon die ontspannen zijn eigen uitwerpselen bekijkt alvorens ze weg te spoelen, wordt vervuld van walging als hij bij het betreden van een toilet de drol van een vorige bezoeker ziet liggen. “Het gemeenste wat het netvlies kan raken”, schreef Hofland. Maar voor een buitenlandse gast die niet gewend is aan de klassieke Nederlandse wc-pot met zijn plateaukje, is de aanblik van zijn eigen ontlasting waarschijnlijk als een onprettige ervaring.

Wat de poep in luiers betreft, iedereen die ooit luiers verschoond heeft, weet dat de poep van zijn eigen kind minder vies lijkt dan de poep van een ander kind en dat de poep in de luier van een volwassene weer viezer ‘aanvoelt’ dan van een kind. Maar dat hoeft ook weer niet altijd zo te zijn. Mensen hebben ‘technieken’ om poep minder vies te maken. Een van ons schreef eerder dat infantilisering, het tot kind maken van een oudere, ook het meer positieve effect kan hebben dat de handen van verpleegkundigen minder vuil lijken na het schoonmaken, omdat als we onze eigen kinderen schoonmaken het niet lijkt of een ander onze handen heeft gebruikt, zoals Wolkers dat in *De Kus* zegt (Van Dongen 1997).

Hoe kan Douglas’ concept van ‘matter out of place’ deze verschillende ervaringen verklaren? Waarom is de poep die ik opruim van mijn kind minder ‘out of place’ dan de poep van een onbekende oude man in een verpleeghuis? En waarom heeft de verzorgster in het verpleeghuis er weer minder moeite mee dan de toevallige bezoeker die er mee geconfronteerd wordt?

Allen hebben een andere soort van orde omdat zij in een andere relatie staan tot de persoon van wie het vuil afkomstig is. Een van de belangrijkste orde-brengende principes is de afbakening van intimiteit. Mensen wensen niet geconfronteerd te worden met de intimiteit van anderen, of het nu om gevoelens, informatie of fysieke ervaringen gaat. Afgrenzings van het persoonlijke tussen mensen zijn daarom ‘in orde’ en grensoverschrijdingen op dit terrein worden als uiterst onplezierig en bedreigend ervaren. Anderen ongevraagd intieme zaken opdringen is exhibitionistisch en wekt ergernis, afkeer en angst op.

Voor wie intiem zijn met elkaar bevestigt het uitwisselen van persoonlijke geheimen die relatie en hetzelfde geldt voor het aanraken van elkaars lichaam, en van de afscheidingen van dat lichaam. In die relatie kan ‘poep’ – of een equivalent – zelfs een teder woord worden.

Maar waar niet een dergelijke relatie bestaat, is de ongevraagde confrontatie met iemands intimiteit een verschrikking en wekt afkeer. Daarom is verkrachting een van de meest traumatische ervaringen die iemand kan overkomen.

Miller (1997) wijst er terecht op dat lichaamsafscheidingen universeel als het meest intense, meest weerzinwekkende vuil wordt beschouwd. Douglas’ visie op vuil helpt dat te verklaren: niet omdat lichaamsafscheidingen van nature ‘vuil’ zijn maar omdat zij ‘intieme producten’ zijn, substanties die afkomstig zijn van de verborgen holten en lichaamsopeningen van vreemde lichamen. Op het moment dat deze substanties uit de begrenzing van de intimiteit van de ander breken, worden zij vuil. Het speeksel dat X in zijn mond heeft (het schoonste van het schoonste anders zou hij het niet in zijn mond willen hebben), wordt weerzinwekkend vuil als het terecht komt op het lichaam van Y.

‘Ongewenste intimiteit’ is het ultieme vuil terwijl gewenste intimiteit het hoogste geluk en genot oplevert. Materieel gezien is er geen verschil, sociaal gezien zijn zij elkaars tegengestelde.

De verpleegkundige of verzorger die het vuil van een patiënt opruimt, bevindt zich tussen deze twee uitersten. Hij/zij heeft voor dit werk gekozen en ontwikkelt een professionele houding om met dit soort vuil om te gaan. De verzorging van mensen is tot zijn/haar orde gaan behoren. In dat opzicht kan men de confrontatie met het intieme van de ander niet meer ongewenst noemen, althans niet in de strikte betekenis van het woord.

Maar ook in de intimiteit zijn weer verschillende ervaringen van vuil. Op het moment dat ‘vuil’ van iemand met wie men intiem is weerzinwekkend wordt, is er wellicht iets aan de hand met de relatie. Vuil is dus ten nauwste verbonden met passies, met intense emoties.

Vanuit Douglas’ gezichtspunt kan men het beschavingsproces dat Elias beschrijft zien als een voortschrijdende tendens om anderen niet lastig te vallen met zijn intieme gevoelens, activiteiten, lichaamsdelen en lichaamsafscheidingen. In een maatschappij waarin de menselijke individualiteit steeds meer nadruk krijgt, dienen de regels voor het respecteren van dat individuele territorium steeds weer aangescherpt te worden. Het perspectief op het lichaam zoals dat door Scheper-Hughes en Lock (1987) is ontwikkeld kan dan de wijzen laten zien waarop het lichaam als individueel, sociaal en politiek lichaam wordt gecontroleerd.

Niet alle poep is vuil. Uit studies van andere samenlevingen dan die waarin individualiteit zo benadrukt wordt, is poep opgenomen in de kosmologie van regeneratie en beweging die worden gedragen door mensen- en dierenlichamen. Poep, mest en andere excrementen verbinden dan het lichaam met de wereld. Het uitgangspunt van de fenomenologie en de praxeologie is dat het lichaam steeds tot stand wordt gebracht door dat lichaam en de manier waarop het in de wereld is.

Een ander belangrijk thema is dat van ‘met vuil gooien’. Poep is kennelijk bij uitstek geschikt om een ander te besmeuren in sociaal opzicht, om een rangorde tot stand te brengen en de goeden van de kwaden te scheiden. Krijgt in de ene samenleving de kunstenaar die met poep werkt een prijs, in het andere land wordt zo’n kunstenaar verguisd en het middelpunt van een politiek conflict. Mensen die met poep ‘werken’ hebben doorgaans een lagere status dan anderen.

Poep heeft een enorme kracht; men kan met de metafoer van poep politiek bedrijven, men kan er grappen mee maken, poep is nauw verbonden met controle, met de levensstroom in een cultuur, met passies en emoties, met welzijn en gezondheid, met intimiteit en afstand... Poep is, kan men stellen, uiterst ambigu. Het is de ambiguïteit, de anomalie, de ambivalentie die in dit themanummer in de verschillende bijdragen tot uitdrukking wordt gebracht.

In de bijdragen aan dit nummer komen diverse thema’s rond poep, cultuur en welbevinden aan bod die direct gerelateerd zijn aan de theorieën van Douglas, Elias, Miller, Scheper-Hughes en Lock, en anderen.

Rachel Lea gaat uit van de premisse dat, hoewel excretie in bepaalde omstandigheden, zoals ziekte en ouderdom, voor speciale problemen zorgt, excretie een zaak van controle voor iedereen is. Zij laat zien dat dit op individueel en op sociaal niveau het geval is.

Hoezeer poep verbonden is met welzijn en ziekte, ook in het verleden, blijkt uit de bijdrage van Myriam Daru. Zij beschrijft hoe in de negentiende eeuw 'de kwestie der fecaliën' een voortdurende bron van zorg was voor gezondheidshervormers. De auteur laat op een treffende manier zien welke rol water speelde in Nederland en Engeland in het 'onzichtbaar' en reukloos maken van poep. Zij laat ook zien dat een eenvoudige causale relatie van ziektes als cholera en verontreiniging door faeces een beperkte waarde heeft.

Poep kan taboe zijn, maar het onderwerp duikt toch steeds weer op in een samenleving. Mensen vinden altijd manieren om erover te praten, grappen over te maken, verhalen over te vertellen, en dergelijke. Dan blijkt weer hoe krachtig 'poep' is. "Power is located in dirt" schrijft Leach (1976: 71). Deze gedachte komt op als men de vrolijke bijdrage van Michael Elias leest. Hij laat zien hoe aantrekkelijk poep is in bepaalde soorten van conversatie. Poep (en aanverwanten) is een 'krachtterm', een woord dat de grap, het verhaal, de verwensing, het raadsel iets extra's geeft. Door hun poep zijn alle mensen gelijk net als in de dood.

Men kan iemand een poepje laten ruiken, maar dat gaat niet zomaar. Fenneke Reyssoo beschrijft hoe het laten van een wind omgeven is door sociale regels en morele codes. Een wind laten lucht soms enorm op, maar dat kan ook leiden naar de dood. Soms echter wordt er om gelachen, maar altijd wordt de windenlater op zijn plaats gezet.

Poep heeft zijn eigen betekenis in sociale relaties. Als de laatste niet in orde zijn, wordt poep iets vies. Zo is ook de verbinding met de moraliteit gelegd. In haar bijdrage laat Els van Dongen zien hoe relaties van verpleegkundigen en ouderen in een psychiatrisch ziekenhuis verbonden zijn met poep. Haar stuk gaat in op de emoties die een rol spelen in die relaties. Omgaan met poep kan zelfs de status van mensen mede bepalen.

Een van de effectiefste manieren om te ontsnappen aan 'ongewenste intimiteiten' van anderen als daar in fysieke zin niet meer aan te ontkomen is, is deze te negeren. Frantzen en Post schrijven dat beleidsmakers in Kumasi (Ghana) hun ogen sluiten voor de deplorabele toestand van de openbare toiletten. Voor hen is dat niet zo moeilijk aangezien zij zelf niet van deze gelegenheden gebruik hoeven te maken; zij hebben thuis aantrekkelijker faciliteiten. Voor degenen die echter wel aangewezen zijn op het openbare toilet is er de mogelijkheid zich mentaal af te keren van de situatie en de medegebruikers.

Soms is het niet mogelijk dat anderen de ogen sluiten van iemands ontlasting. In zijn bijdrage over ouderen in Ghana laat Sjaak van der Geest zien hoe problemen met toiletgang van ouderen leiden tot gevoelens als ongemakkelijkheid, schaamte en het idee minder gerespecteerd te worden. Tegelijkertijd benadrukken de mensen dat afhankelijkheid niets is om zich over te schamen als men oud is. Hier roept poep dubbele gevoelens op: afkeer en tederheid.

In hun onderzoek naar gebruik van menselijke mest in Mali beschrijven Timmer, Visker en Budelman hoe men de ogen kan sluiten voor andermans ontlasting. Het idee

om menselijke uitwerpselen, zeker als dat verse zijn, te gebruiken in de verbouwing van voedsel is misschien niet bespreekbaar bij degenen die dat voedsel consumeren, maar de facto gebeurt dit wel op grote schaal. De boeren hebben geen moeite met menselijke mest (het levert geld op), de consumenten weten niet wat er met hun voedsel gebeurt en de overheid knijpt een oogje dicht. Geen vuiltje aan de lucht.

Het is niet altijd zo dat poep vuil of smerig is. Excrementen kunnen ook deel uitmaken van de levensstroom in een samenleving, zeker als het dierlijke poep is. In zijn bijdrage laat Steven van Wolputte zien hoe poep een herstellende en zuiverende kracht heeft in de OvaHimaba-samenleving in Noord West Namibië.

Valerie Curtis, Nicole Voncken en Shyamoli Singh vragen zich af hoe het komt dat excrementen zo'n grote kracht hebben. Zij ontdekten een universele walging voor faeces en andere zaken. Zij presenteren een evolutionistische visie, waarin walging voor bijvoorbeeld poep als een sterke emotie wordt opgevat die de basis is voor hygiënisch gedrag en zelfs gebruikt kan worden voor het bevorderen van zulk gedrag.

Sociale regels en symbolische betekenissen van excrementen bepalen menselijke activiteiten als ontlasten. Dat is duidelijk geworden uit de eerder genoemde studie van Ndonko. Viviane Baeke vraagt zich echter af of Ndonko's conclusie niet een gereduceerde uitleg is van het basale menselijk gedrag. In haar bijdrage laat ze met behulp van Ndonko's studie, haar eigen bevindingen van de Wuli-samenleving en notities van andere antropologen zien dat een dieper onderzoek naar regels die de plaats bepalen waar gepoept mag worden rijkere symbolische interpretaties kan geven.

Poep is een publiek symbool en als zodanig gevaarlijk. In zijn bijdrage over het Kolig-debat dat in Oostenrijk via de kranten en tot op hoog politiek niveau werd gevoerd, laat Bernhard Hadolt zien hoe men poep gebruikt om morele van amorele mensen te onderscheiden en zodoende discriminatie praktijken te legitimeren. In deze 'retoriek van de poep' raken voor- en tegenstanders van de kunstenaar Cornelius Kolig nog verder van elkaar af. Poep is zo krachtig dat het zelfs zonder materiële aanwezigheid mensen in diskrediet kan brengen en besmetten.

Het laatste artikel in dit nummer, van de hand van Patrick Meurs en vier collega's, handelt over medische antropologie en kinderen en kijkt vooruit naar het komende symposium in december (zie ook onder berichten).

Naast de gebruikelijke berichten, recensies en signalementen is in dit themanummer een cumulatieve index opgenomen van alle boeken die de afgelopen tien jaar in *Medische Antropologie* besproken of gesignaleerd zijn.

Literatuur

Bruggen, H. van der

1991 *Patiënt, privaat en privacy: De stoelgang als gezondheidswetenschappelijk probleem*. Lochem: De Tijdstroom.

- Dongen, E. van
1997 Ongelukjes en niet-ongelukjes: infantilisering en het oude lichaam. *Medische Antropologie* 9 (1): 41-61.
- Douglas, M.
1970 *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. Harmondsworth: Penguin [1966].
- Elias, N.
1982 *Het civilisatieproces: Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht: Het Spectrum / Aula.
- Geest, S. van der
1998 Poep en omstreken: Over scatologie, cultuur en welbevinden. *Medische Antropologie* 10 (1): 139-57.
- Lea, R.
1993 Experiencing excretion: The paradox of control and release. MSc Thesis, Brunel University, West London.
- Leach, E.R.
1976 *Culture and communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ligthart, L.E.E.
1988 *Encopresis: een exploratief onderzoek in en rond de huisartspraktijk*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.
- Miller, I.
1997 *The anatomy of disgust*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ndonko, F.T.
1993 *Représentations culturelles des excréments*. Münster: Lit Verlag.
- Scheper-Hughes, N. & M. Lock
1987 The mindful body: A prolegomenon to future work in medical anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* 1 (1): 6-41.1